

Трактування поняття синтаксеми у наукових дослідженнях

Актуальним питанням сучасної лінгвістики є її синтаксемний склад. Слід віддати належне працям російських [8; 9; 10; 11; 13; 15; 16; 17; 18] та українських дослідників [2; 3; 4; 5; 6; 7; 14; 19; 20; 22], які наукові пошуки спрямували на дослідження синтаксемного складу слов'янських мов. Саме розроблені ними принципи комплексного дослідження синтаксичних одиниць дозволили виявити ще не опрацьовані належним чином на матеріалі сучасної української літературної мови проблеми з цього питання, зокрема прийменниково-відмінкова форма як один із засобів позначення синтаксем.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що на основі теорії функціонального синтаксису з'ясовано поняття "синтаксеми" у семантико-синтаксичній площині.

Із практичного погляду результати дослідження можуть бути використані у викладанні синтаксису сучасної української літературної мови, у спецкурсах і спецсемінарах із синтаксису простого речення; підручниках і посібниках із української мови.

Уперше поняття синтаксеми¹ було обґрунтовано на матеріалі відмінкових форм. Лише згодом до засобів вираження елементарних синтаксичних одиниць почали зараховувати й прийменниково-відмінкові форми [16, с. 59; 17; 18, с. 78; 13, с. 47]. Синтаксеми, за визначенням А.М.Мухіна, – це неподільні одиниці, що відрізняються від інших одиниць "своєю синтаксичною суттю" [16, с. 59]. Вони "характеризуються диференційними семантико-синтаксичними ознаками, тобто семантичними ознаками" [15, с. 100]. Як функціональні одиниці, синтаксеми є компонентами семантико-синтаксичної структури речення [2, с. 134–142; 4, с. 58].

Залежно від семантичної елементарності чи семантичної неелементарності простого речення вирізняють кілька типів синтаксем. Так, у

¹ В українському мовознавстві останнім часом з'явилися спроби трактування синтаксеми як синтаксичної одиниці, що витворилася в результаті складної взаємодії предикатних і непередикатних знаків у межах речення [5, с. 133–152; 6, с. 60–63; 7, с. 99].

семантично елементарному простому реченні прийнято виділяти два типи синтаксем: предикатні та субстанціальні. Центральними компонентами реченневої конструкції є предикатні синтаксеми (предикати дії, процесу, стану, якості, кількості, локативні), від яких залежать усі субстанціальні синтаксеми, навіть суб'єктна. Субстанціальні синтаксеми – це мовні одиниці, виражені іменниками з реальним предметним значенням. Вони виділяються на основі субстанціальних семантико-синтаксичних відношень (суб'єктних, об'єктних, інструментальних, адресатних, локативних), що вказують на їх належність до відповідного класу предикатів. Відповідно до зазначених різновидів субстанціальних відношень виокремлюються суб'єктні, об'єктні, інструментальні та локативні синтаксеми [14, с. 40–43]. Специфіка семантичного неелементарного (або ускладненого) простого речення передбачає наявність, окрім предикатних і субстанціальних, синтаксем невалентного характеру. Це вторинні одиниці предикатного типу, які утворилися внаслідок різноманітних перетворень вихідних речень і виражають сукупність значень ознаки [2, с. 136]. Сюди належать вторинні предикатні синтаксеми, предикатно-субстанціальні та складні субстанціальні синтаксеми. Найчисленнішою групою серед перерахованих синтаксичних одиниць невалентного характеру є вторинні предикатні синтаксеми, що у свою чергу диференціюються на адвербіальні, модальні, атрибутивні. Вторинні предикатні синтаксеми обставинного типу як трансформаційні утворення тісно пов'язані з вихідною структурою складнопідрядного речення і, в основному, зберігають типи семантико-синтаксичних відношень, наявних між елементарними простими реченнями, тобто часові, причинові, цільові тощо [2, с. 134–141, с. 245–278; 4, с. 93–192].

Синтаксеми характеризуються такими диференційними ознаками: 1) категоріально-семантичним значенням слова, від якого утворена синтаксема; 2) відповідною морфологічною формою; 3) здатністю синтаксично реалізуватися у відповідних позиціях [11, с. 4; 85, с. 50]. Позиція, за визначенням Т.П.Ломтєва, – це певна ланка в позиційній структурі чи позиційній моделі речення, яку займає відповідне слово [13, с. 44]. Мовознавець класифікує позиції в реченнєвій конструкції на: залежні/незалежні, тотожні/нетотожні, однорідні/неоднорідні, повнозначні/неповнозначні, головні/другорядні [13, с. 67–77]. Зокрема, нетотожні позиції Т.П.Ломтєв диференціює на три групи: придієслівні (словесні форми, що займають залежні позиції й обслуговують граматичні потреби дієслова); присубстантивні (словоформи, які обслуговують граматичні потреби іменника); приад'єктивні (лексеми, що слугують для вираження граматичних потреб прикметника) [13, с. 68–69]. На прикладі поняття

"придієслівна позиція словесної форми" науковець вичленовує чотири "об'єктивні властивості позиції: 1) характер частини мови; 2) лексико-граматичні властивості слова тієї частини мови, при якій уживається словоформа; 3) характер залежної словесної форми; 4) лексико-граматичні властивості слова, яке має залежну форму" [13, с. 69].

Для повного розв'язання питання про взаємовідношення прийменника й відмінка у складі прийменниково-відмінкової форми необхідно дослідити словоформу у двох площинах: нижчого рангу (словосполучення), у якому фіксуються семантико-синтаксичні відношення між компонентами словосполучення; вищого рангу (речення), де виявляються її первинні та вторинні функції. Під синтаксичною функцією в лінгвістиці розуміють: "конструктивну роль синтаксичної одиниці в побудові комунікативної одиниці" [11, с. 4]. Г.А.Золотова виокремлює три основні типи функцій синтаксем: 1) самостійне, ізольоване вживання одиниці; 2) використання одиниці як компонента речення; 3) прислівне вживання одиниці як компонента словосполучення [11, с. 4]. На основі зазначених типів функцій вона виділяє такі функціональні синтаксеми: вільні, обумовлені, зв'язані [11, с. 5]. Вільні синтаксеми, за Г.А.Золотовою, виступають у всіх функціях, обумовлені – у другій та третій функції, рідше – у першій, зв'язані – лише в останній функції. Зокрема, друга й третя функції деталізуються поняттям позиції. Так, третя функція репрезентується в кількох позиціях: 1) придієслівній; 2) присубстантивній; 3) приад'єктивній і приадвербативній [11, с. 5]. Терміни функція і позиція, за Г.А.Золотовою, "позначають поняття більш загального і більш конкретного ступеня абстракції: той або інший тип функції як потенцію, як віртуальну здатність кожна синтаксема реалізує у визначеній синтаксичній позиції у тій або іншій моделі речення чи словосполученні" [11, с. 5].

У структурі речення найпродуктивніше функціонує прийменниково-відмінкова форма як синтаксема у складі предикативного комплексу й у детермінантній позиції; у сфері словосполучення – у напівпериферійній і периферійній позиціях [3, с. 70]. За прийменниковою конструкцією закріплюється залежна позиція, оскільки вона слугує для розкриття й вираження валентних властивостей головного компонента. Якщо головний компонент виражений дієсловом, то словоформа займає придієслівну позицію, що є характерною для субстанціальних і вторинних предикатних синтаксем; виступає з первинною (обставинною чи об'єктною) функцією, яка визначається відповідно мовною системою. Якщо головний компонент виражений іменником (непохідним або похідним), то прийменниково-відмінкова форма локативної чи адвербіальної семантики займає присубстантивну

позицію, характерну для атрибутів. Відповідно прийменникові конструкції (як засоби вираження субстанціальних та вторинних предикатних синтаксем) виражають вторинну, атрибутивну, функцію, яка обумовлюється контекстом: *шафа (яка?) біля стіни, листівка (яка?) від 21 січня, переляк (який?) від звинувачення, поле (яке?) під жито* тощо. Є.Курилович слушно наголошує, що вторинною функцією слід уважати ту, яка виражається в спеціальних умовах семантико-синтаксичного характеру [12, с. 182–183].

Отже, субстантивним словосполученням із прийменниково-відмінковими формами властива розмаїтість синтаксичних відношень, у них фіксується нарощування відтінків і перехідні випадки, тому інколи важко правильно кваліфікувати семантико-синтаксичні відношення між компонентами похідного словосполучення, а звідси – визначити функцію, у якій виступає залежна прийменникова конструкція як один із засобів позначення синтаксем.

Література

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 230 с.
4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
5. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 255 с.
6. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
7. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
8. Грамматика современного русского литературного языка / Отв. ред. Н.Ю.Шведова. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
9. Золотова Г.А. К построению функционального синтаксиса русского языка // Проблемы функциональной грамматики. – М.: Наука, 1985. – С. 87–93.
10. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973. – 351 с.
11. Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М.: Наука, 1988. – 440 с.
12. Курилович Е. Очерки по лингвистике: Сб. ст. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1962. – 456 с.
13. Ломтев Т.П. Основы современного синтаксиса русского языка. – М.: Учпедгиз, 1958. – 166 с.

14. Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності. – Луцьк: Вид-во Волин. держ. ун-ту, 1998. – 206 с.
15. Мухин А.М. Лингвистический анализ: Теоретические и методологические проблемы. – Л.: Наука, 1976. – 282 с.
16. Мухин А.М. Синтаксема как функциональная синтаксическая единица // Филологические науки. – 1961. – №3. – С. 53–65.
17. Мухин А.М. Синтаксемный анализ и проблемы уровней языка. – Л.: Наука, 1980. – 308 с.
18. Мухин А.М. Функциональный анализ синтаксических элементов (на материале древнеанглийского языка). – М.; Л.: Наука, 1964. – 292 с.
19. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В.М.Русанівський, О.О.Тараненко (співголови), М.П.Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
20. Чопик Я.М. Зони атрибутивності у структурі простого речення (семантика і засоби вираження): Автореф. дис. ... к. філол. н.: 10.02.02 / КДПУ ім. О.М.Горького. – К., 1991. – 22 с.
21. Шведова Н.Ю. К спорам о детерминантах (обстоятельственная и необстоятельная детерминация простого предложения) // Филологические науки. – 1973. – №5. – С. 66–77.
22. Шелемеха Г.М. Семантико-синтаксичні функції обставин місця у структурі простого речення: Автореф. дис. ... к. філол. н.: 10.02.01 / УДПУ ім.М.П.Драгоманова. – К., 1996. – 19 с.

Т.М.Фесенко

Полісемантизм сполучних засобів у поезиці Олени Шульги

Шульга Олена Василівна (1946–2004). Народилася в м.Прилуки. У 1965 р. вступила до Київського університету ім. Т.Шевченка на факультет журналістики, потім перевелась в інститут культури на факультет бібліотекознавства й бібліографії, який закінчила 1970 р. З того часу й працювала бібліотекарем у Прилуцькій дитячій музичній школі. У 1991 р. вийшла перша збірка віршів "Зелений листопад" (видавництво "Молодь"). У січні 1994 р. прийнята до Спільки письменників України. У 2001 р. побачила світ друга збірка поезій – "Дивна птаха".

Виявити транспозиційні можливості сполучних засобів складнопідрядного речення (далі – СПР) дозволяє поетичний дискурс поетеси з м.Прилуки, члена Спільки письменників України Олени Шульги, талант якої був давно помічений і поцінований прискіпливими літературними критиками. "Бо далеко не кожний з першого разу збагне досить-таки складний у мислительному й художньому планах світ Олени Василівни" [Передмова. С.Реп'ях, 4, с. 3]. Мабуть, через свою неординарність,